

Ígék és igei szerkezetek ábrázolása A magyar nyelv nagyszótárában

1. Bevezetés

1966-ban Országh László szerkesztésében jelent meg a hétkötetes értelmező szótár (ÉrtSz.) készítésének lexikológiai-lexikográfiai tapasztalatait összefoglaló Szótártani tanulmányok a szótár munkatársainak írásaival. Ebben Elekfi László két nagy tanulmányával is szerepel: a köznyelvi kiejtés szótári ábrázolásának a problematikáját tárgyaló írása mellett itt közölte Az ígék szótári ábrázolása című munkáját. Abban, hogy a tanulmánykötetben Elekfi foglalkozott e kérdéssel, bizonytalansággal mondattani érdeklődése és ígékkel kapcsolatos korábbi vizsgálódásai is közrejátszottak,¹ hiszen az ÉrtSz. szerkesztői számára nem ő, hanem Kelemen József dolgozta ki a szótár „tartalma megszerkesztésének” elvi alapvetését és a szempontrendszerét, amelyre a szótár készítői a jelentések és a jelentésárnyalatok szétválasztásában, a jelentésszerkezet, valamint az értelmezések kialakításában támaszkodtak (Kelemen 1951–52: 1). Elekfi László tanulmánya és Kelemen József szinte monografikus súlyú kézírata – amelynek jó ötöde tárgyalja az ígék – egyaránt fontos és bizonyos szempontból egymást kiegészítő forrása volt az Nszt. szerkesztési koncepciójának. Dolgozatomban áttekintem az ígék szótári feldolgozásának legfontosabb szempontjait Elekfi László megközelítésében, illetve hogy az Nszt. milyen módon szabályozta általában az ígék lexikográfiai feldolgozását és speciálisan az Elekfi által is kiemelten kezelt igei vonzatstruktúrát.

2. Az Elekfi-féle megközelítés

Elekfi László tanulmányában abból indul ki, hogy a főnévvel szemben, amely a legfontosabb a fogalmi tartalmak jeléül szolgáló szófajok között, az ige komplex jellegű, ezért szótári „értelmezése nem merülhet ki a cselekvésfogalom lexikon-szerű ábrázolásában” (Elekfi 1966: 183). Ellenkező esetben a szótár az „igének csak a beszédől, a mondatról elvonatkoztatott fogalmi tartalmára volna tekintettel, nem pedig a mondatban szereplő verbum finitum formájára. Pedig épp ez a forma az, aminek igen fontos nyelvtani szerepe van, mert gyakran ez teszi a mondatot is szerves egésszé” (Elekfi 1966: 183). Ezért az ige szótári értelmezésének kettős feladata van: egyrészt besorolni azt valamely tágabb, „általánosabb történekkategória (genus proximum) körébe”, illetve „bemutatni nyelvtani szerepét”, elsősorban azt, hogy önállóan, illetve egy vagy több főnévvel alkot-e mondatként vagy annak vázaként használható szintagmát (Elekfi 1966: 184). A dolgozat további két

¹ Tanulmányában utal Az ige alanya és az alanytalan ígék című 1956-os és A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó című 1957-es írására.

fejezete – Az ígék jelentéstani kategóriái (Elekfi 1966: 184–94), valamint Az ige mint szintagma-tag (Elekfi 1966: 194–214) – az ígék lexikográfiai leírásának e két funkcióját tárgyalja az ÉrtSz. több száz igéjének, pontosabban igei jelentésének aprólékos elemzésével. Az alábbi ismertetés e két fejezetre támaszkodik.

A szemantikai elemzés, az igei jelentések kategorizálása azért sem triviális dolog, mert – ahogy Elekfi László megállapítja – „[á]ltalánosabb fogalomköri besorolást, kategóriamegnevezést az ÉrtSz. nem az ígék, hanem az *-ás, -és* (és némely *-tal, -tel*, esetleg *-at, -et*) képzős származék értelmezésében használ”, az igét viszont „rendszerint körülírt szinonimával értelmezi, olyan rokon értelmű ige segítségével, melynek használati köre, jelentéstartománya vagy azonos nagyjából az ige címszóéval, vagy csak alig nagyobb nála” (Elekfi 1966: 184). Hogy a legáltalánosabb fogalmi besorolás, amely tipikusan főnévi természetű, az adott ige nomen actionisának szócikkében lelhető meg, persze magától értetődő, hiszen a szótárban az értelmezett szó és az értelmezés szófaji megfeleltetésétől csak kivételesen és szabályozott módon lehet eltérni. Elekfi László a jelentéstani besorolás során egyrészt számba veszi a nomen actionisok értelmezéseiben használt fogalomköri megnevezéseket, és e főnevek alapján kilenc fő kategóriát állapít meg (cselekvés, állapot, jelenség stb.). Másrészt megvizsgálja az ígék értelmezésében használt szinonimákat, rokon értelmű szavakat, majd az azok definíciójában használt igéket, illetve az így kirajzolódó, a szűkebb jelentéskategóriájútól a tágabb felé haladó szósorokat, „szinonimalánccokat”. Ilyen módon az értelmezésekből kirajzolódó szinonimaláncon haladva az ige jelentését vissza lehet vezetni valamely igei fogalmi kategóriára. Ennek az eljárásnak az eredményességét valójában a szinonimitásnak az a fajta laza értelmezése teszi lehetővé, amelyre a fenti mondatban Elekfi utal az ígék értelmezési gyakorlatával kapcsolatban: lábjegyzetben meg is jegyzi, hogy a *szinonima* szót tanulmányában a legtágabb értelemben használja (Elekfi 1966: 186). A nomen actionisok, illetve a szósorok vizsgálatával kirajzolódó ige kategóriák egymásra vetítésével alakítja ki Elekfi László azt a táblázatot, amely összefoglalja az igei szófaj jelentéstani fő- és alkategóriáit, a „legmagasabb körű szinonimákkal” jellemezve ezeket (vö. Elekfi 1966: 191–2).

Az ige szintagmatikus viszonyait és lexikográfiai ábrázolásának lehetőségeit az ÉrtSz. példáinak segítségével bemutató fejezet élén Elekfi László kiemeli a magyar szótárírási hagyománynak azt a Kresznerics óta élő sajátosságát, hogy „az ígék a szótárban egyes 3. személyű alakjukban szerepelnek, mint amely legtöbbször azonos az ige tőalakjával. A *verbum finitum* alakban való szótározásnak megvan az a nagy előnye az idegen nyelvű szótárak infinitivusi címszóalakjával szemben (mint erre Ország László is rámutat itt: ALH. 1960: 234), hogy az igét a maga mondatalkotó funkciójában, mondatszerű szókapcsolatokban, tehát valószínűs nyelvi szerepében tudja szemléltetni. A magyar szótári technika így lehetőséget ad nemcsak arra, hogy az ige tipikus tárgy- és határozóvonzatait feltüntesse – ezt nagyobb külföldi szótárak is megtették [...] –, hanem arra is, hogy az ige leggyakoribb vonzatát, az ige alanyát is jellemezze” (Elekfi 1966: 194).²

² Kresznerics Ferenc Magyar szótárának bevezetőjében jól kirajzolódnak azok a vonások, amelyek alapján e szótárt korszakhatárnak tekinthetjük a jellemzően szömegfeleltetésekkel operáló szótárak és az értelmező

Tanulmányában Elekfi László nemcsak a szinonima, hanem a vonzat fogalmát is tágan, de legalábbis tágabban értelmezi, mint az Akadémiai nyelvtan, amely az úgynevezett állandó határozókat tekinti vonzatnak. Ezek a föléljük rendelt igével vagy névszóval nem csupán szintagmatikus kapcsolatban vannak, hanem erős lexikai kötöttséget mutatnak, és a fölrendelt szó adott jelentésében mindig ugyanolyan határozóragos vagy névutós alakjukban jelennek meg (vö. MMNyR. 1966: 251). Elekfi olyan névszót vagy határozószót tart vonzatnak, „amely meghatározott alakban kapcsolódik egy másik szóhoz (igéhez, igei névszóhoz, melléknévhez) vagy úgy, hogy nélküle nincs meg az a jelentése, mint a szintagmában, vagy úgy, hogy az illető szófajnak csak bizonyos (jelentésstanilag kötött) kategóriáihoz járulhat. Ige mellett vonzatnak tekintjük az olyan névszót, (elsősorban főnevet), amely csak igével állhat kapcsolatban, mint például a tárgy [...] – Vonzat az alany is, mert igével kapcsolatban sajátos jelentéstöbbletet kap” (Elekfi 1966: 195). Elekfi a határozók közül az igei fölrendelt tagot feltételező kinetikus határozókat vonzatnak tartja, a nem igei szerkezetekben is előforduló statikus hely-, idő- stb. határozókat azonban szabad határozónak, és nem különböztet meg szemantikus és aszemantikus vonzatokat.³

Az igék, igei jelentések vonzatstruktúrájának osztályozásához Elekfi – Szalai Sándor egy előadására hivatkozva (vö. Elekfi 1966: 196, lábjegyzet) – a „prédikátumfüggvény” kifejezést használja, és az adott igei jelentéshez „szükséges” vonzatok mintázata alapján megkülönbözteti az egy-, a két- és a háromváltozós predikátumfüggvények igéit. Jóllehet az igék e három típusba sorolásakor nem tekinti irányadónak az ige mellett esetlegesen megjelenő bővítményeket, az egyes igék elemzésekor, illetve a kategóriák finomhangolásánál azonban tekintettel van ezekre is, sőt ha lehet, arra is, hogy az ige szintagmatikus kötöttségei hogyan függenek össze a fogalmi igekategóriákkal.

Az elemzés alapján kirajzolódik, hogy az egyváltozós predikátumfüggvények igéi mellett szükséges vonzatként rendszerint alany áll,⁴ például: *létezik, nincs, történik, zongorázik, fésülködik, kondul*, de akadnak olyan igék is, amelyek mellett az alany az esetleges, és a határozó a szükséges vonzat, például: *jár vmi felé (az idő)*, vagy váltakozhat az alany és a határozó (pl. *futja vmi* vagy

szótárak korszaka között. „Ha ige jött a tollam alá, meg hordoztam a’ harmadik Rag-táblán, különösen pedig a’ határozójit is föl jegyezgettem, mert ezekkel az ige’ értelme nem csak meg határozatitak, és bizonyos tárgyra lekötetik, hanem módosítatitak is [...]. Tudni való, hogy az ige nálunk három formában jelenik meg: RIDEG [ti. általános ragozása], RAGOS [ti. határozott ragozása], és Ikes [ti. szenvedő] formában, ezeket illik, sőt kell is a’ Szótár-írónak megkülönböztetni, ha értelem-zavarodást nem akar okozni. A’ külömbség ki tetszik a’ jelentő módban, és pedig a’ jelenvaló üdönek harmadik egygyes személyében, mint: Tud, tudja, tudatik. [...] Nagy gondatlanság volt a’ Szótár-íróktul a’ magyar igéket Deák kaptára ütni, és azokat vagy az első személyben, vagy a határozatlan módban föl jegyezgetni, így növekedett a homályos értelem kivált a’ magyar nyelv-tanulókra nézve” (Kresznerics 1831: XLVI–XLVII). Kresznerics mondatai nemcsak a verbum finitum alak használatának kiemelésében csengenek egybe Elekfi László gondolataival, hanem abban is, hogy az ige jelentésének megragadásában szükségesnek és fontosnak tartja a bővítményszerkezetét is.

³ Elekfi vonzattertelmezése valóban tágabb az Akadémiai nyelvtanénál, hiszen megfogalmazása nem határozói vonzatokat is megenged, és vizsgálatában foglalkozik az alannyal és a tárggyal is. S dolgozatának ugyan nem tárgya a melléknév, de a vonzat fogalmának tárgyalásakor megemlíti e szófajt is mint vonzat lehetséges fölrendeltjét. Ugyanakkor nem foglalkozik azzal, hogy főnevek bizonyos jelentéseiben is megjelenhet kötelező bővítmény – a birtokos jelző –, amely az adott lexéma lexikográfiai leírásában szintén nem kerülhető meg.

⁴ Az alanyt csak akkor tüntetem föl a példákban, ha esetleges vagy váltakozó bővítmény.

vmiből). Szintén ebbe az osztályba sorolja Elekfi bizonyos tárgyias cselekvő igék tárgy nélküli vagy tárgyatlan használatát, például *énekel* (ti. egész délután) vagy a *lát* egzisztenciális jelentése (ti. nem vak). A kétváltozós predikátumfüggvények igéinek második szükséges vonzata az alany mellett lehet tárgy (*csinál, mond, dobál, olvastat*) vagy határozó (*jut vhova, beáll vmibe, beágazik vmibe, fél vkitől, lesz vmiből*). Az elemzés nagyon részletező mind a tárgy, mind a határozók vonatkozásában, e két vonzat fogalmi tartalma, fajtája vagy adott esetben szófaja alapján is csoportosítja az igéket. A háromváltozós predikátumfüggvények igéi közé szintén tartozhatnak tranzitív és intranszitiv igék, ezek mellett tehát alany, tárgy, határozó (*bevon vmit vmivel, ellát vkit vmivel, készletet vkit vmire, köt vmit vhova*), illetve alany és két határozó állhat (*tartozik vkinek vmivel*), ez utóbbi ritka típus. Valódi négyváltozós igére Elekfi László a megvizsgált mintegy háromszáz ige között nem talált példát, csak olyan szerkezetekre, amelyekben a negyedik bővítmény valamilyen kötöttséget, frazeologizálódást mutat. Példaként a *hoz* ige *vkinek a vmijébe hoz vmit* képletű **II. 2. b.** ’(Vkinek tudatába) juttat vmit azáltal, hogy említi’ jelentését mutatja be. Ebben a szerkezetben a *vmijébe* elem „volta-képpen nem változó, hanem állandó (lexikológiai, verbálisan kötött) vonzat” (Elekfi 1966: 210).⁵

Elekfi László elemzésének végén megállapítja, hogy a vonzat „lexikológiai fogalom, tehát elsősorban a szótárak aspektusába tartozik. De olyan lexikológiai fogalom, amely a szótárt összeköti a szintaxissal”, és az igékre vonatkozóan fölteszi a kérdést: „egy-egy jelentése determinálható-e az abban a jelentésben szükséges és lehetséges vonzatok megadásával” (Elekfi 1966: 213). És jóllehet egyértelműen kimondja, hogy az ÉrtSz. a jelentések elhatárolásánál és meghatározásánál elsősorban nem szintaktikai szempontokra, hanem szemantikai – tárgyi-fogalmi – kategóriákra támaszkodott (vö. Elekfi 1966: 213–4), kiemeli a szintaktikai szempontok érvényesítésének gyakorlati lexikográfiai előnyeit.

3. Igék a Nagyszótárban

Mivel az Nszt. szerkesztési szabályzatának logikája alapvetően a szótári makro-, illetve mikrostruktúrára épül, nem szófajok szerinti bontásban kerülnek elő az egyes szófajokat, ezen belül az igéket érintő lexikográfiai kérdések, hanem a szabályzat tematikusan meghatározott különböző pontjain, a címszó, az alakváltozatok, a jelentésszerkezet, az értelmezés és a frazeológia összefüggésében.⁶

⁵ Az Nszt. sokkal szigorúbban kezeli a frazeologizálódás kérdését is, Elekfi példájában csak fogalmi, nem lexikális kötöttségről van szó, ezzel egyébként összhangban van a szótári feldolgozás módja, tudniillik az, hogy nem frazémaként, hanem szóadatként dolgozza fel az ÉrtSz. ezt a jelentést.

⁶ Említett kéziratában Kelemen József szófajonként, azon belül a fogalmi tartalom, illetve a használati kör eltérései szerint veszi számba a „jelentésváltozatok” típusait (vö. Kelemen 1951–52: 1).

3.1. Igék és igei származékok címszóra válása

Egy szótár tényleges címszólistájának összeállítását meg kell előznie annak, hogy a lexikográfus adott grammatikai és szemantikai elvek alapján meghatározza a lehetséges címszavakat, vagyis hogy milyen szófajú, milyen jelentéskörbe tartozó, mely szóalkotási módokkal létrejött, mely réteg- vagy csoportnyelvbe tartozó stb. lexémák, illetve milyen formában kerülhetnek címszói státuszban az adott szótárba. Az Nszt. szerkesztési szabályzata az igékkel kapcsolatban e megfontolás alapján szabályozza az igenevek, a deverbális képzett igék, a nomen actionis és bizonyos igei alaptagú szintagmák címszóra válását, valamint az igekötők és az igekötős igék viszonyát, címszavasításuk kérdéskörét.

Az igeneveket az Nszt. az igék szócikkében adatolja, önálló címszóra csak lexikalizálódott szófajváltás után válhatnak. Soha nem lesz címszó a főnévi igenév, de a szófajváltásra különösen hajlamos melléknévi igenevek, valamint a határozói és az igei igenév több szófajú címszóként bekerülhetnek a szótárba (pl. **adta** igei ign, mn és msz, **ajánlva** hat-i ign és hsz, **bővített** mn-i ign és mn). Az ilyen szócikkek első – igenévi – szófaja utalás az alapigére, amelynek szócikkében ebben az esetben kötelezően megjelenik igenévi példa is.

A passzív, a faktitív, a kauzatív és a ható ige abban az esetben lesz címszó, ha az alapigéből (közvetlenül) nem levezethető jelentésük ezt indokolja (pl. *méltóztatik, ugrat, buktat, lehet*; de nem címszó: *megíratik, borotváltat, ebédelhet*). Ezek a szabályalkalmazással létrehozott igék, amennyiben nem válnak önálló címszóra, – hasonlóan az igenevekhez – az alapige szócikkébe kerülnek adatként. Ezzel szemben a visszaható és gyakorító képzős igék az alapige adatolására nem használhatók, jelentésük, gyakoriságuk stb. okán önálló címszót alkothatnak, vagy a szócikk végén származékként utalhat rájuk a szótár.

Az *ás/-és* képzős főnevek csak akkor kapnak önálló szócikket, ha a nomen actionis jelentés(ek)től eltérő jelentést vagy jelentésárnyalatot hordoznak. Ilyenkor a szócikk 1. jelentése a nomen actionis jelentéseket fogja össze (pl. **adás** fn **1.** 'az *ad* igével kifejezett cselekvés' **2.** 'műsorközvetítés'). Az összevont 1. jelentésben csak egyetlen példamondat szerepel, az igei jelentésekből transzparens módon levezethető nomen actionis jelentések abszolút első adata. A ható igékből *ás/-és* képzővel létrehozott viszonylag ritka, de lexikalizálódott főnevek (pl. *lát-hatás, megélhetés*) viszont rendszerint önálló címszavak lesznek.

Azokat az igei alaptagú szintagmákat, amelyek a szinkroniában kizárólag állandósult szókapcsolatként fordulnak elő, a köznyelvi értelmező szótárak szintagmaként emelik címszóra (pl. *dugába dől, közközben forog, vérszemet kap*). A történeti korpuszban azonban ezek névszói eleme rendszerint különböző paradigmikus alakokban és különböző igékkel szabad szókapcsolatnak tekinthető alakulatokban fordul elő, ezért igei szintagmák csak kivételesen válnak címszóra.⁷

⁷ Mivel az Nszt.-ben az igei alaptagú állandósult szókapcsolatok névszói elemük szócikkébe kerülnek, az igéknél csak frazeológiai utalás történik. A szótár szerkesztési szabályzata részletesen foglalkozik azzal, hogy milyen címszói formát alkalmaz a szótár a nem csupán frazémában, hanem szabad szókapcsolatokban szóadat-

Az igei szófaj vonatkozásában sajátos lexikográfiai problémát jelent az igekötős igék, illetve az igekötők kezelése. Az igekötők két vonatkozásban is fontosak az igék szótári ábrázolásában. Egyrészt az igekötők sajátos szimbiózisban élnek igéjükkel: önálló előfordulásuk – a metaadatoktól eltekintve – csak meghatározott kontextusban lehetséges, amely feltételezi az igét is (eldöntendő kérdésre adott igenlő válaszként a teljes igekötős ige megismérlése helyett). Lexikai és grammatikai jelentéseik is ebben az „együttállásban” realizálódnak, ugyanakkor az igekötői és az igei jelentések – akár ugyanazon igekötős igén belül is – hol transzparens módon kapcsolódnak, hol szétbogozhatatlanul egységes jelentést alkotnak. Másrészt az igekötőknek a (lativusi) helyviszony jelölése mellett az aspektus, az igei időviszony-jelentés és az akcióminőség jelölésében is fontos funkciója van. Nem lehet tehát az igekötőkről az igék nélkül gondolkodni, lexikográfiai megközelítéssel különösen nem. Természetes tehát, hogy a korpuszalapú Nszt. nemcsak az igekötős igei címszavakat, hanem magát az igekötői szófajt is igekötős igékkel adatolja. Hogy az igekötős ige mikor válik önálló címszóvá, az igekötő és az ige transzparens és szabályos összekapcsolódása esetén mely esetekben lehet az igekötő úgynevezett bokrosított szócikkének alcímszava, illetve miképp használható igekötői jelentés adatolására, részletesen szabályozza a szerkesztési szabályzat.

3.2. Igei alakváltozatok kezelése

Alakváltozat megjelenése természetesen nem csupán az igei szófaj sajátja, ugyanakkor az igei alakváltozatok bonyolultabb képletet mutatnak, mint a névszói változatok. Az úgynevezett hangalakváltozatok⁸ esetében magán- és/vagy más-salhangzó-fonémákban jelentkezik a különbség, morfémaokban nem (pl. *drágull*, *gondul*, *csipaszkodik*). Leginkább az igei szófajra jellemző jelenség, hogy töváltózat nem csupán bizonyos paradigmaticusan kötött alakokban tűnik fel (pl. az *sz ~ d ~ v* változat az *alszik*, *fekszik* stb. igék ragozási sorában), hanem E/3-ban, vagyis a szótári alakban is megjelenik a köznyelvitől eltérő vagy a köznyelvben csak kötött szótóként jelentkező forma (pl. *alapszik ~ alapodik*, *cipekedik ~ cipekszik*, *abajog ~ abajg*). A harmadik alakváltozati forma is az igei szófaj jellemzője: számos címszónak él grammatikai – morfológiai különbségű – változata, vagyis ikes és iktelen alakja (pl. *szörföz ~ szörfözik*, *gyón ~ gyónik* vagy a tö- és grammatikai különbséget is mutató *áramol ~ áramlik*).⁹

ként is előforduló névszók, illetve a csak az adott igével társuló úgynevezett unikális komponensek esetén (vö. Forgács 2003: 421–7).

⁸ A lexikográfia rendszerszemlélete és a szótári leírás szabályozottsága megkívánja, hogy ugyanazon lexéma alaki különbséget mutató változatait egyértelműen kategorizáljuk, és megkülönböztessük egymástól a pusztán írásképi különbségeket mutató (a régies helyesírású, a kis- és nagybetűhasználatban vagy az egybe- és különírásban eltérő vagy éppen fonetikus lejegyzést használó) írásváltozatot, a fonémán belüli hangszínváltozatot reprezentáló (pl. diftongusos vagy nyíltabb-zártabb magánhangzójú) ejtőváltozatot és a fonematikus eltérésű hangalaki változatot.

⁹ A szótári alakban megjelenő morfológiai különbség minden más esetben önálló címszót eredményez az Nszt.-ben.

Az adott lexémára jellemző, jól adatható hangalaki, tő- és grammatikai változatokat az Nszt. kiemelheti a szócikkfejlébe, de ezek csak abban az esetben válnak önálló címszavá, ha az adott alakhoz eltérő jelentés társul, tehát végbement a szóhasadás. Ez leggyakrabban tranzitív-intranszitiv jelentésmegoszlást mutató iktelen-ikes szópárok esetén fordul elő (*ágaz ~ ágazik, tör ~ török*), de egyéb jelentésselkülönülés is oka lehet (pl. a cselekvő jelentésű *hajol* és a mediális *hajlik* szópár is külön szócikkbe kerül). Az alakváltozatiság kérdése a képzőkkel kapcsolatban is fölmerül: ugyanannak a képzőnek a hangalaki változatai nem eredményeznek önálló címszót (*fogózkodik ~ fogódkodik*), de ugyanabból a tőből különböző képzőkkel létrehozott származékok akkor is külön szócikkbe kerülnek, ha szinonimikus jelentésűek (*gondolkodik ~ gondolkozik, síel ~ sízik*).

3.3. A vonzatszerkezet szerepe és ábrázolása a szótári leírásban

Jóllehet az értelmező szótár elsődleges feladata a szavak jelentéstartalmának kibontása, jelentéseik viszonyrendszerének ábrázolása és szókészleten belüli helyzetük, mozgásuk bemutatása, a szótárban föl kell tüntetni a szemantikai vonatkozású, jelentéshez köthető grammatikai sajátosságokat (túl a szófajnak mint a szó legáltalánosabb grammatikai jelentésének a megjelölésén). S fordítva is igaz: a szó grammatikai sajátosságai fontos támpontot adhatnak a jelentések elkülönítéséhez.

Igék esetében kitüntetett szerepe a szintaktikai viselkedésnek, – Elekfi szavával – a vonzatszerkezetnek van. Az Nszt. fegyelmezettebb az Elekfi László tanulmányának alapjául szolgáló ÉrtSz.-nél: 1. a jelentésszerkezet kialakításával és az értelmezést kiegészítő eszközökkel (ún. grammatikai minősítéssel vagy bizonyos szintaktikai szerkezetek kiemelésével) tükrözi azokat a szintagmatikus kapcsolatokat, amelyek a jelentések elhatárolásában fontosak, sőt magával a szótári értelmezéssel, annak mondatformájával is visszaadja azokat a – a szerkesztési szabályzatban pontosan meghatározott – szintagmatikus eltéréseket, amelyek fogalmi rokonság vagy azonosság esetén is külön jelentést vagy jelentésárnyalatot eredményeznek. Vagyis az értelmezett szó és a szintaktikailag megszerkesztett úgynevezett magyarázó-kifejtő értelmezésben használt kváziszinonima, rokon értelmű ige (vö. a már idézett megjegyzés a nomen actionisok és az ige értelmezésének különbségeiről, Elekfi 1966: 184) mondatbeli viselkedése lefedi egymást. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy az Nszt. – amely sokkal szűkebben értelmezi a szinonimitást, mint az ÉrtSz., illetve mint tanulmányában Elekfi – csak akkor használhat egyszavas szinonimikus megfeleltetést, ha nem csupán teljes fogalmi, jelentésbeli azonosság áll fenn, hanem az értelmezett és az értelmező ige szintagmatikus viszonyai is megfelelnek egymásnak. Abban az esetben, ha az értelmezett és az értelmező szintaktikai viselkedése eltér, az Nszt. csúcsos zárójellel úgynevezett körülíró-helyettesítő értelmezést alkalmaz.¹⁰ A kifejtő-magyarázó

¹⁰ Ezt az értelmezési formát az ÉrtSz. is használja formaszavak, névmások szócikkében, az Nszt.-ben igék és más fogalomszók értelmezésében sem ritka.

értelmezés használata így lehetővé teszi, hogy az értelmezett ige bővítménykerete tulajdonképpen bele legyen építve az értelmezésbe.

Az Nszt. a kötelező kötött bővítményt tekinti vonzatnak, a szabad, illetve nem kötelező bővítményeket – amelyek egyébként szintén bírhatnak jelentéselhatároló szereppel – nem emeli ki, illetve nem különíti el, hanem többnyire az értelmezésben utal rájuk határozatlan névmási formában. A különböző bővítményi szerepű vonzatok szótári ábrázolása eltér egymástól.

Az **alany** mint kötelező bővítmény gyakorlatilag soha sincs külön grammatikai formaként megjelölve a szótárakban, az alanyra vonatkozóan csupán a fogalmi különbségek jelennek meg az értelmezés részeként. Ezzel szemben grammatikai megjegyzésben jelzik a szótárak az alany alkalmi vagy rendszerszerű hiányát, illetve kötelező elhagyását, amely az úgynevezett alanytalan, illetve a lappangó-tapadásos alanyú mondatokra (vö. Kugler 2000: 412) jellemző. Ezt a bevett gyakorlatot követi az Nszt. is, például: **alkonyodik** tn ige (csak 3. sz-ben) **1.** (rendszer. alany n.) 'fokozatosan leszáll az esti szürkület; sötétedik, esteledik'; **áll**¹ ige **15.** tn (alany n. is) *vmire áll vmi* 'vminek az előjelét, várható voltát mutatja vmi': [a lóherét] estve kell el vetni, mikor az idő essőre *áll* | Hideg éjszaka volt, esőre *állt*, és ismeretlen vadon volt körülöttem az erdő.

A **tárgyi vonzatot** a tranzitivitás feltüntetésével (ts) jelöli az Nszt., és a tárgyasságban eltérő adatokat már csak az adatolási kényszer miatt sem vonja úgy össze, ahogy ezt az ÚMTsz., valamint az ÉKsz. teszi, például: **ijeszt** ts (és tn) ige. Egy ige tárgyas és a tárgyatlan használata tehát rendszerint külön jelentést vagy árnyalatot eredményez, ugyanakkor a jellemzően tárgyas igék is megjelenhetnek tárgyatlan használatban. Az Nszt. pontosan szabályozza, hogy a tárgy hiánya esetén mikor kerüljön tranzitív, illetve intranszitiv jelentésbe az adat, illetve milyen módon jelölje a szótár a tárgy hiányát. **1.** Ha egy ige jellemzően tárgyas jelentésében egyértelműen kontextuális okok miatt nem áll tárgy, minden megszorítás nélkül tárgyas minősítést kap. **2.** A tranzitív igei jelentés (tárgy n. [= nélkül] is) grammatikai megjegyzést kap, ha tárgy nélküli igenévi alak vagy úgynevezett implicit tárgyú, tevékenységet, munkafolyamat végzését jelölő általános ragozású ige szerepel az adatban (pl. *szeret olvasni, a megvásárolt áru, illetve a kocsmában felszolgál, egész délután arat*), de intranszitiv az ige úgynevezett egzisztenciális jelentése ('rendelkezik az igével kifejezett cselekvés, érzékelés stb. képességével'), például: *jól lát, beszél németül*. A határozott ragozásban álló, minden előfordulásukban tárgy nélküli igék a jelentés tárgyas (ts) minősítése mellett (beleértett hat [= határozott] tárggyal is) kiegészítést kapnak (pl. *nem aprózza el*), más esetben elmarad a minősítés, és (hat ragozású igealak tárgy n.) megjegyzés áll a jelentés élén (pl. *bírja a szíve, még elhúzza egy darabig*). **3.** Ha az alapjelentésükben tárgyatlan (pl. mozgást jelentő) igék mellett határozói értékű tárgy jelenik meg, kétféle megoldással él az Nszt. Ha a tárgy határozatlan névelővel vagy névelő nélkül jelenik meg (*egy hatalmasat ásít, nagyot alszik, egyet lép* stb.), akkor az adatok a tárgyatlan főjelentésben (tárgyragos határozóval is) kiegészítést kapnak, a határozott névelős tárgy igéje azonban tárgyas minősítéssel külön jelentésárnyalatba kerül, és (határozói értékű tárggyal) grammatikai megjegyzést kap (pl. *járja a várost*). Ez az eset megkülönböztetendő attól, amikor igekötő teszi tárgyassá

az eredetileg tárgyatlan igei jelentést, ilyenkor kiegészítő grammatikai megjegyzésre sincs szükség, például: a **be** igekötő 'cselekvést (végig) az egész területen végezve' jelentésében: *az egész világot bejárta, beutazta fél Európát.*

A **határozók** tekintetében az Nszt. két megoldással él. A szemantikus kötött bővítményeket (jellemzően ebbe a kategóriába tartoznak az Elekfi László által tárgyalt két- és háromváltozós predikátumfüggvények határozói példái) nem emeli ki külön a szótár, hanem az értelmezés mondatstruktúrájába építi bele, fogalomköri kötöttség esetén csúcsos zárójelben főnévi vagy határozószói mondatrészként, tágabb fogalmi kör esetén határozatlan névmással jelölve. Az aszemantikus kötelező kötött – a hagyományos nyelvtanok szerint állandó – határozót azonban önálló jelentés vagy jelentésárnyalat élén – az XML-formátumú adatbázisban külön tagben – kiemeli a szótár, például: **beszél** ige **1g.** ts *vmire beszél* 'rábeszél, szavaival rávesz vmire vkire'; **1h.** ts *vkire beszél* 'vmely dolgot v. cselekvést, magatartást) sok beszéddel ráerőltet vkire'; **bír** ige **5.** ts (*/nyj*) 'vki (vmely) test(rész)ét képes megfelelően használni, irányítani' **5a.** tn *bír vmivel (rég)* 'ua.'

A történeti anyagban természetesen nem mindig könnyű eldönteni, hogy a vonzatstruktúra változott-e az időben, illetve nem kötelező vagy nem kötött bővítményről van-e szó. Mindig külön jelentésbe kerülnek az adatok, ha tárgyi vonzat váltakozik határozói vonzattal, abban az esetben pedig, ha bővítmény nélküli forma is előfordul, rendszerint úgy dönt az Nszt., hogy nem emeli ki vonzatként az adott bővítményt, kerek zárójeles grammatikai megjegyzésben azonban megjelölheti a jellemző határozói esetet: **behódol** tn ige **2.** (rends. *-nak/-nek* ragos határozóval) 'vmely erős (érzelmi) hatásnak, szenvedélynek stb.) fenntartás nélkül enged(ve átadja magát)'. A képet még árnyalja, hogy – hasonlóan ahhoz, ahogy tranzitív jelentésben előfordulhat a tárgy hiánya – a határozói vonzat hiánya is megjelenthet a vonzatos igéknél¹¹, például: **beszól** ige **3.** tn *beszól vkinek* (vonzat n. is) 'bántó, es. kihívó megjegyzést tesz vkire': Az ausztrálok jól érzik magukat [a tenisztornán], lengetnek, énekelnek, *beszólnak*, felnevetnek, úgy viselkednek, ahogy kell, fesztelenek.

3.4. Szó, frazéma és a kettő határán

Az igék szintaktikailag és ebből következően gyakran alakilag is kötött bővítményei lexikálisan is kötöttek lehetnek. Az igéből és névszóból, ritkábban igéből és határozószóból álló állandósult szókapcsolatokat frazeológiai egységként dolgozza föl az Nszt., nem az ige, hanem a névszó vagy a határozószó szócikkében.¹² Az ige szócikkének végén frazeológiai utalás irányít el ahhoz a címszóhoz, amelyben az adott állandósult szókapcsolat megtalálható.

Az ige szócikkébe kerülnek a vonzat és állandósult szókapcsolat határán álló *magát* tárgyas szerkezetek. Ha a *magát* csak egy az adott jelentésben megjelenő tárgyak között, akkor külön szótári egységként nem foglalkozik vele a szó-

¹¹ Németh T. Enikő implicit vonzatnak mondja ezt a típust, vö. Németh T. 2000: 197.

¹² Kivéve, ha a névszói elem névmás.

tár, példamondatban felvehető az adott igei jelentésbe (pl. *fésüli magát*). Ha az ige valamely jelentése kizárólag *magát* tárggyal együtt állva jelenik meg, de más jelentések is szerepelnek a szócikkben, akkor szerkezetként önálló jelentést vagy jelentésárnyalatot hoz létre, amelynek élén – az adatbázisban külön tagben rögzítve – kiemeli a szótár (pl. *bevackolja magát, teszi magát*). Akkor, ha egyébként tárgyatlan ige tranzitív formában kizárólag a *magát* tárgy mellett fordul elő, illetve ha az ige mellett nem képzelhető el más tárgy, az ige és a visszaható névmás szerkezetként válik címszóvá (pl. *megmakacsolja magát, agyonbúsulja magát*).

Nem tartja frazémának az Nszt. azokat a szókapcsolatokat sem, amelyeket ugyan egyfajta összeforrottság, gyakori együttállás jellemez (nagy adatszámú kollokációk, funkcióigés szerkezetek, közhelyek stb.), mégsem mutatnak jelentésintegrációt. Ezek a szerkezetek, amelyeket más lexikográfiai megoldás híján értelmezett szókapcsolatként dolgoztak fel a korábbi szótárak, az Nszt.-ben példamondatként az ige szócikkébe kerülnek.

4. Befejezésül

Elekfi László dolgozatom első részében tárgyalt tanulmánya az ÉrtSz. rá jellemző alapossgal és részletességgel megvizsgált szócikkeire épül. E szótárnak – a nagyszótári korpusz nagyszámú szelőfordulásai alapján felfedezhető vagy a későbbi szótári tapasztalatok fényében már látható tévedései, nem szerencsés lexikográfiai megoldásai vagy hiányai ellenére is –, együtt a hozzá kapcsolódó elméleti tanulmányokkal, kiemelkedő szerepe volt a magyar nyelvű lexikológia és lexikográfia megteremtésében. E tanulmányok és a szócikkekből kifejtethető lexikográfiai megfontolások nélkül bizonyára az Nszt. szerkesztési koncepcióját sem határozná meg az a fegyelem és következetesség, amellyel a szócikkek jelentésszerkezetének és az egyes jelentések értelmezésének kialakításakor a szótár a vonzatszerkezetet – vagy általában a grammatikai konstrukciót – vizsgálja.

SZAKIRODALOM

- Elekfi László 1966. Az igék szótári ábrázolásáról. In Ország László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 183–214.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Ország László (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Forgács Tamás 2003. Unikális komponensek frazeológiai egységekben. In Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 3. Magyar és finnugor jelentésszótár*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 23–37.
- Kelemen József 1951–1952. *A szótári értelmezés főbb kérdései*. Kézirat. [Budapest].
- Kresznerics Ferenc 1831–1832. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. I–II. Buda.
- Kugler Nóra 2000. Az alany. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 405–413.
- MMNyR. 1966. = Tompa József (szerk.). *A mai magyar nyelv rendszere*. 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Németh T. Enikő 2000. Implicit argumentumok a magyarban: előfordulásuk módjai és azonosításuk lehetőségei. In Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Osiris Kiadó, Budapest, 197–252.

Ittész Nóra

Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Ittész, Nóra

The representation of verbs and verbal constructions in the Comprehensive Dictionary of Hungarian

In 1966, László Elekfi published a study entitled “The representation of verbs in dictionaries”. There he stated that – as opposed to the noun which is the most important part of speech that carries conceptual content – the verb is more complex, thus its lexicographic representation has a dual role: on the one hand, to classify it in a broader conceptual category, and on the other hand, to represent its grammatical role, particularly its argument structure.

This study reviews the most important aspects of László Elekfi’s views on representing verbs in dictionaries and describes his categories of verbs created by analysing the conceptual contents and the syntactic relationships of hundreds of verbs, on the basis of the Hungarian Explanatory Dictionary (ÉrtSz.). It explains how the Comprehensive Dictionary of Hungarian (Nsz.) regulates the lexicographic processing of verbs, and gives an overview of the theoretical principles of those regulations. The study also demonstrates the types of verbs and verbal derivatives that appear in the Nsz. and the methods of representing verb form variants, it shows the difference between the lexicographic representation of subjects, objects, and adverbial arguments, the way the meaning structure of an entry is determined by the argument structure of its headword, and also how the dictionary represents verbal constructions with complements that are not only formally but also lexically restricted.

Keywords: word form variant, subject, phraseme, adverb, verb, verbal construction, meaning structure, lexicographic representation, dictionary entry, argument, argument structure.